

ROMANSKA ARHITEKTURA NA SLOVENSKEM

Pred nedavnim je pri Državni založbi Slovenije s podporo Zavoda za varstvo kulturnih spomenikov LRS in ljubljanske Univerze izšla knjiga dr. Marijana Zadnikarja o romanski arhitekturi na Slovenskem. To delo je plod dolgoletnega truda, terenskega in kabinetnega študija in večkrat celo arheoloških posegov ob posameznih objektih. Tako so mnogi spomeniki spregovorili po sedem ali celo osem stoletnem molku. Zato je avtor upravičeno postavil na začetek knjige geslo »Saxa loquuntur!«, ker se dobro zaveda, da je umetnostna zgodovina še vedno zgodovina, čeprav je njen glavni instrument stilno in likovno izrazilo. Pravilno in celostno pojmovana je umetnostna zgodovina torej eksaktna znanost, ki se ne more zadovoljiti le z duhovitim leporočanjem o neodvisnih estetskih in čisto stilnih vrednotah, ampak tiplje za razrešenjem številnih problemov, ki koreninijo končno v razvoju človekovega duhovnega in materialnega sveta. Obenem ko se okorišča z izsledki sorodnih, posebno zgodovinskih strok, tudi sama prepričevalno osvetljuje preteklost in nudi pomembno gradivo za obnovo njene prave podobe, gradivo, ki ga tudi čista zgodovina ne sme prezreti. Še prav posebno velja to za starejša razdobja, o katerih so pisani viri zelo skopi ali sploh molče. In med taka razdobja spada tudi prva četrtina našega tisočletja, torej čas, ki mu je posvečena Zadnikarjeva knjiga.

Kaj vemo o naši zemlji v tem času? Zgodovina nam je razkrila glavne obrise političnih bojov med velikimi fevdalnimi družinami za izoblikovanje dinastičnih teritorijev, vemo, da so tedaj nastajala naša prva srednjeveška trška in mestna naselja, da se je s pražupnijami in samostani organiziralo cerkveno življenje pri nas — toda človek, bodisi domačega ali tujega rodu, na naših tedanjih tleh doslej še ni zadobil določnejših obrisov. Vendar se zadnji čas ta praznina polni tako po zaslugi čiste zgodovine kot po prispevkih družbene in pravne zgodovine, etnografije, jezikovne dialektologije itd. — in ne v zadnji meri po odkritjih umetnostne zgodovine. Razkrivajo se nam povezave, ki segajo geografsko večkrat daleč preko etničnih meja, zgodovinsko pa globoko v meglenost zgodnjega srednjega veka. Zato in še zaradi svojih specifičnih lastnosti postaja naš kulturni prostor vedno bolj mikaven tako za domačega kot za tujega znanstvenika. Že od prazgodovine se razpenja med tri velike sfere: Srednjo Evropo z alpskim svetom, Mediteran in vzhodne nižine, kar je moralo v internacionalnem srednjem veku dozoreti še do posebne kulturne kontaminacije.

Zadnikarjeva knjiga nam odpira pomembno okno v to preteklost. Ne še na stežaj, vendar dovolj, da se zavemo, kakšen razgled se nam skozenj še obeta. S to knjigo je slovenska zemlja tudi preko današnjih političnih meja — to velja še posebej poudariti! — nenadoma intenzivneje zgodovinsko zaživel, čeprav tem obrisom življenja še manjkajo ostrine. Njeni izsledki sicer še ne korigirajo, pač pa nujno narekujejo revizije nekaterih ustaljenih zgodovinskih formul, posebno, kadar so bile te posplošene po splošno evropskih in nemških predlogah.

Pred nekaj desetletji smo poznali le okoli 40 romanskih arhitekturnih objektov, ki so bili med seboj le slabo povezani ali popolnoma osamljeni. Danes jih je po avtorjevi zaslugi ugotovljenih blizu 200 in mnogi izmed njih se tipološko in stilno uvrščajo že v kulturnogeografsko in zgodovinsko zelo pričevalne skupine, ki živijo bodisi iz širšega srednjeevropskega kulturnega ozadja ali so zasidrani v posebnih domačih pogojih, tako da ne prikrivajo svojih lokalnih diferenciacij. Večina jih je še ohranjenih, čeprav so doživeli manjše in večje predelave, o drugih pa poročajo vsaj pisani viri, zlasti cerkvene vizitacije 17. stoletja. Večkrat so šele restavratorski posegi ali napotki arhivalnih virov izluščili izpod novejših prezidav gotske in baročne dobe elemente romanske zidave ali stavbnih detajlov. Avtor se pač zaveda, da s tem delom še ni povedal zadnje besede o naši romanski arhitekturi. Knjiga pomeni nekaj s kritičnimi opombami in skoraj izčrpano bibliografijo opremljeni korpus vseh do danes znanih romanskih arhitekturnih spomenikov, ki jim bo nadaljnje raziskovanje gotovo pridružilo še nekaj novih, čeprav verjetno ti ne bodo spremenili sedanje tipološke strukture v temelju. Pravilno je, da so urejeni spomeniki po funkcionalnih in tipskih skupinah, saj sta celo za svetovne romanske objekte značilna tipičnost in formalizem; prav v tem se romanska umetnost loči od starokrščanske in eklektično usmerjene karolinške na eni in dinamično pogojene gotske na drugi strani. Razumljivo je tudi, da imamo opraviti v prvi vrsti s sakralnimi objekti, ker so bili ti iz trdnjše materiala — kamna — kot pa profane stavbe, med katerimi pomenijo edino izjemo gradovi in hiše primorskih mest. Toda posvetnim stavbam je spremenjeni stil življenja mnogo radikalneje in hitreje spreminjal likovni značaj in funkcionalnost prostorov kot cerkvenim. Zato je avtor od profane arhitekture — ki terja še mnogo podrobnega študija — upošteval le nekaj tipičnih gradov, škoda pa je, da se ni dotaknil vsaj problema nekaterih najstarejših hiš v Piranu in Kopru, ki jim pripisujejo še romanski značaj.

Ne želim se spuščati v podrobnosti in kritično analizo vseh Zadnikarjevih ugotovitev, saj tu ni mesto za to. Rad bi nanizal le glavne izsledke knjige in nato dodal nekatere pripombe, ki ne zadevajo toliko te prve in poslednje nepogrešljive edicije same, ampak naj ob njej nakažejo le želje za prihodnje raziskovanje.

Po uvodnem poglavju, posvečenem dosedanji literaturi in virom, preide avtor na geografski pregled ohranjenega gradiva, ki se najbolj zgostijo na Gorenjskem, Dolenjskem in Štajerskem, še prav posebno pa na Koroškem, medtem ko je le redko posejano po Primorskem in Notranjskem, v Beli krajini in na Kočevskem pa sploh manjka. Uveljavljata se zlasti dva velika tokova, katerih prvi zajema Koroško in Štajersko in del Dolenjskega, drugi pa obliva Kranjsko od zahodne smeri. V mestih se te stavbe podrejujejo urbanistični zasnovi, pri samostanih pravilom posameznih redov, manjše podeželske cerkve pa vzbujajo vtis, kakor da je njihova lega dokaj slučajna.

Zadnja misel, sicer le mimogrede izražena, pomeni eno najbolj ranljivih mest cele knjige. Kajti prav pri romanski umetnosti smemo najmanj računati s kakršnokoli samovoljnostjo in naključnostjo, saj je celotno kulturno fiziognomijo romanskega časa določala zelo stroga vezanost na pravila tradicije — in s tem zvezane misijonske akcije! — in na teološke spekulacije, delno pa tudi na zakone same fevdalne ureditve. Tradicija starih kulturnih mest poganske in starokrščanske dobe je gotovo odločala posebno pri cerkvah na

višinah in ob vodah, tej pa se pridružuje še simbolična izbira patrocinijev, ki so računali z izbranimi geografskimi danostmi: spet z višinami, votlinami, s studenci, z jezeri itd. Eden najlepših primerov poganske, zelo verjetno še predslovenske kulturne tradicije, so Svete gore nad Sotlo, kjer sta se ohranili kar dve še predromanski kapeli, povezava s starokrščansko dobo pa se dobro razodeva v Ptuj. Problem višinskih svetišč, ki so najpogostejša prav na Slovenskem, že dolgo kliče po podrobnejšem študiju. Prav tako ni možno govoriti o slučajnosti pri lastniških cerkvah raznih zemljiških gospodov, ki so nastajale premišljeno tam, kjer jih je narekovala gostota naselij, saj bi sicer ekonomsko zemljiškemu gospodu malo koristile. Tudi vprašanje lastniških cerkva bo prej ali slej vredno daljšega ekskurza, tembolj, ker se nam v zvezi z njim odpira tudi problem lesenih arhitektur, zlasti pa delež, ki so ga utegnile pri tem imeti tudi vaške soseske same brez posredovanja plemiča. Posebno poglavje bi zaslužila tudi lega cerkva, ki so nastale na samostanskih posestvih in pri katerih poleg skrbno izbranih patrocinijev mnogokrat odloča spet geografski položaj n. pr. ob prehodu čez reko, ob prelazih, ob mejah zemljiškega gospodstva itd., tako da so mnoge imele najbrž obrambni pomen. Taki in podobni raziskovalni kriteriji bodo v prihodnje lahko osvetlili še marsikatero temno stran tako problematike romanske umetnosti same kot našega zgodovinskega dogajanja, kolonizacijskih problemov in vloge posameznih družbenih plasti.

Po zgovorni analizi organizacije talne ploskve, prostorninskega organizma in raznih stavbnih členov (okna, portali, prekritje prostora, slavolok, slopi, stebri — dobro bi bilo dodati še poseben odstavek o stolpu! — in po opisu glavnih tehnik zidave in slikarske dekoracije se je avtor lotil posameznih arhitekturnih tipov naših romanskih stavb, še pred tem pa se je na kratko dotaknil arhitektur predromanske dobe. Sleherno teh tipoloških poglavij uvaja podroben uvod, temelječ na širokem evropskem primerjalnem gradivu, ki pa skuša obenem določiti tudi mesto in značaj — mnogokrat že pokrajinsko modificiran — naših domačih stvaritev. Tako se deli knjiga v vrsto monografsko zaključenih enot, ki se končno usoglašajo v skupnem pričevanju o številnih kulturnih silnicah, ki so zdaj močnejše, drugič bolj oslabiljeno delovale na naših tleh. Poglavje o samostanskih arhitekturah pomeni mnogo več kot samo lokalno pomemben prispevek, saj so prav v teh ambiciozne razvojne komponente najbolj vidne in hkrati najbolj evropsko orientirane. Za primer kritične rekonstrukcije tlorisa omenimo le v baroku porušeno benediktinsko cerkev v Gornjem gradu ali fontenayski tip stiške cistercijanske cerkve, ki ji je Zadnikar posvetil že daljšo monografijo. Če se zavedamo, da je bila ne samo pri nas, ampak tudi drugod po Evropi prav samostanska arhitektura glavni nosilec stilno naprednih idej, nam postane razumljiv ne samo koncept žičke kartuzijanske cerkve, ampak tudi sosednje cerkve konverzov, današnje župnijske v Špitaliču, na kateri se okoli leta 1190 — prvič na tleh nekdanje nemške države! — pojavijo že brstni kapiteli; ti se nato še bogateje razcveto v cistercijanski cerkvi v Kostanjevici ob Krki. Kljub temu da pripada ta že izraziti zgodnji gotiki, jo Zadnikar vendarle upravičeno uvršča v svoj pregled, ker bi bila brez nje nerazumljiva tudi poznoromanska župna cerkev v Kostanjevici. Poleg kartuzijanskih cerkva v Jurkloštru in Bistri se uvrščajo v poznoromansko razdobje še dominikanski samostan v Ptuj in cerkev dominikank v Studenicah. Kakor velike samostanske stavbe, ki so po

večini delo tujih stavbenikov, presegajo po ambicioznem konceptu skromnejše podeželsko gradivo tudi nekatere triladijske župne cerkve, ki jih avtor vključuje v lombardsko-južnonemško-alpski ali kratko v srednjeevropski krog (stara ljubljanska stolnica, mariborska stolnica, ptujska proštijaška cerkev?, Šmarje na Dolenjskem), pri cerkvi v Mošnjah in v Starem trgu pri Ložu pa kaže nekdanj odprto ostrešje mediteranski naglas. — Mnogo številnejši je tip enoladijske stavbe s polkrožno apsido (najlepši primer: Zgornja Draga pri Stični), ki ima izhodišče na jugu in zato najpogostejše nastopa na Kranjskem, zlasti na Dolenjskem in Gorenjskem, na Koroškem in Štajerskem pa se je uveljavil tip enoladijskih cerkva z vzhodnim zvonikom, ki je izrazito severnega izvora. Kolikor srečamo ta tip tudi na Kranjskem, pomeni ali sunek od štajerske strani (okolica Rateč pri Zidanem mostu) ali direkten prenos z Bavarskega kot v Stari Loki (po posredovanju Freisinga). Prav tako severnjaškega porekla je enoladijska stavba s kvadratnim prezbiterijem, ki ga pozna pri nas posebno Koroško in Štajersko, na Kranjskem pa le skupina cerkva, ki ima vzor in izhodišče v okolici Laškega in v tamošnji stavbni akciji babenberške rodovine v začetku 13. stoletja. Zadnje označujejo posebno križnorebrasti oboki, ki naznanjajo že bližino gotških obočnih konstrukcij. Posebno skupino je Zadnikar dobro krstil za istrsko; ta sega s polotoka tudi v Soško in Vipavsko dolino: ladja je pravokotna, oltarni prostor pa je skrit kot niša v debelini vzhodne stene (Zanigrad, Krestenica, Koseč). Odmev istrske starokrščanske in bizantinske arhitekture (Poreč) je triladijska, banjasto obokana cerkev v Hrastovlju, čeprav je genealogija njenega tipa še dokaj zapletena. — Med sakralnimi stavbami krožnega tlorisa — rotundami — se avtor pomudi ob koprski krstilnici in sv. Eliju, ob rotundah na Spodnji Muti in na Selu v Prekmurju; zadnja je razločljiva iz madžarskega in češkega zaledja. Posebno skupino sestavljajo kostnice, od katerih so se nam tri še ohranile (Gornji Mokronog, Libeliče, Jarenina), dolgo vrsto pa jih poznamo iz vizitacijskih poročil. Od grajskih kapel je najmikavnejša dvojna kapela na Malem gradu v Kamniku, katere kompleksni razvoj prepušča avtor nadaljnjemu raziskovanju, posebnemu tipu pa pripada cerkev na Gradu nad Starim trgom pri Slovenjem Gradcu, ki »predstavlja najbolj proti jugovzhodu pomaknjen primer poznoromanske oz. zgodnjegotske arhitekture na kvadratni talni ploskvi z enim samim osrednjim stebrom«. Številnejše primere tega tipa poznamo le na otoku Gotlandu.

Profano grajsko arhitekturo zastopata najlepše ostanek stolpastega gradu na Kranclju v Škofji Loki in osrednji stolp gradu Pišeece, medtem ko grad Planina pri Sevnici pripada tipu »palasa«. Svojevrstni tip dvonadstropnega kubusa kaže premski grad in podobno tudi Cmurek.

V zaključku Zadnikar pravilno ugotavlja, da so naše dežele tudi v romanski dobi vsaj v svojih vrhunskih arhitekturah, predvsem v samostanskih, skušale ujeti korak z umetnostnim dogajanjem v ostali Evropi. Na splošno pa je večina opisanih spomenikov pravi izraz domače zemlje in njenih posebnih zgodovinskih razmer, ki nam narekujejo poleg čisto umetnostnozgodovinskih tudi vrsto drugih vprašanj, med drugimi tudi vprašanje umetnostne geografije. Formalni elementi romanike trajajo na podeželju tudi do 14. stoletja, čeprav zadobivajo pri tem posamezni stavbni členi že gotške forme. Po moji misli bi bilo mikavno raziskati, če ni vcepila romanika neke konstante tudi naši kasnejši, celo zrelogotski arhitekturi, pri kateri še

vedno dominira v notranjščini poudarjena materialnost stene, ki se razrahlja šele ob koncu 15. stoletja; to velja skoraj za vso podeželeško gotsko arhitekturo. — Tuje pobude so prihajale k nam predvsem preko samostanov in tujih dinastov, preprosti človek pa se je naravnost tradicionalno oprijel zlasti manjših stavbnih tipov, n. pr. enoladijske stavbe s polkrožno apsido ali s kvadratnim prezbiterijem, pri katerih so gotovo delovali že domači mojstri. Pri tem se nam odpira mikavno vprašanje umetnostne dialektologije in deleža posameznih dežel, vredno pa bi bilo poiskati tudi globlje vzroke te rustikalizacije in to tem bolj, ker se mesta pri nas pred 14. stoletjem niso uveljavila kot močnejši kulturni in umetnostni pobudniki.

S tem poročilom seveda še zdaleč nisem izčrpal vse vsebine Zadnikarjeve knjige, ob kateri se nam vzbuja želja, da bi ji avtor kmalu napisal še »drugi del« in v njem dosedanje tipološke izsledke zgostil, jih ikonološko osvetlil in po stilnih kriterijih prostorninskega razvoja vzporedil ne samo stavbe enega, ampak tudi različnih tipov, kot je to storil že ob »laški skupini« v posebni razpravi. Med najbolj vabljivimi je gotovo vprašanje kontinuitete tako kulturnih lokalitet kot morebitnih formalnih odmevov starokrščanske arhitekture. Pri analizi dinamike stavbne gmote se bodo gotovo pokazali še novi, ne samo formalno, ampak tudi psihološko pogojeni elementi, pa če pri tem opomnimo le na vertikalno vzvodnih zvonikov. Itd. Morda bodo nekateri teh izsledkov manj eksaktnega značaja, toda kljub temu nepogrešljivi za določitev umetnostnega razpoloženja naše domovine, pa čeprav je bila ta, vsaj v romaniki, v razmerju do drugih evropskih kulturnih in političnih središč le obrobna ali kar kolonizacijska pokrajina. Prepričan sem, da se bo končno ob podrobnejši analizi izkazalo tudi to, da je imel pri rojevanju romanske umetnosti preprosti človek večjo besedo, kot pa bi se nam zdelo na prvi pogled. Bilo bi namreč zgrešeno, če bi priznavali stavbne pobude samo fevdalnemu sloju, pa pri tem popolnoma prezrli delež, oprt na še dokaj žive ostanke stare kmečke avtonomije.

Knjigo, katero bogati 143 slik in zemljevidov in sta ji dodani še dve veliki karti s spomeniki romanske arhitekture in romanske sakralne arhitekture na Slovenskem, je opremil ing. arh. Tine Bešter; ta je tudi prispeval večino florisov, nekatere pa je narisala ing. Milica Detoni. Reprodukcije, ki so sicer dobro izbrane, so včasih, žal, slabo odtisnjene, med načrti pa pogrešam posebno floris obeh kostanjeviških cerkva in nekatere prereze. Zemljevidi žele nakazati predvsem gostoto in razširjenost posameznih stavbnih tipov, zato posamezni objekti na njih niso označeni s krajevnimi imeni, ker bi bile sicer risbe preobtežene. Vendar bi bilo kartam v velik prid, če bi bile ob posameznih spomenikih vsaj številke, njih legenda pa dodana pod sliko. Prav žal pa mi je, da francoski povzetek na koncu knjige ni obsežnejši, saj delo presega samo slovenski značaj in bo kot standardni korpus plodno posredovalo izsledke slovenske vede tudi tujim znanstvenikom. Prav zato bi bilo dobro, da bi bile v povzetku naznačene tudi številke glavnih reprodukcij in temeljne citirane literature.

Emilijan Cevc